

WAARD OM TE WETEN

HILVERSUMS HISTORIE NADER BEKEKEN 2

door

P.W. de Lange

In afwijking van de andere Gooise plaatsen liggen de Hilversumse groenlanden - De Meent - niet betrekkelijk dicht bij, maar op een afstand van omtrent een uur gaans. Hoe is dat zo gekomen?

De oorzaak ervan is wel duidelijk, maar hoe en wanneer die verandering heeft plaats gevonden is nog steeds een open vraag. Eerst dan over die oorzaak. Ook voor het begrip daarvan moeten wij terug gaan tot de Vroege Middeleeuwen, toen de hoge gronden rondom het Gooi tot een hoogte van circa 5 meter plus NAP bedekt waren met onbegaanbaar veen. En - in het bijzonder aan de oostelijke randweg - zich nederzettingen gevestigd hebben. Nu maakt de Utrechtse Heuvelrug, waarvan de Gooise hoogten de noordelijke uitloper vormen, op de overgang van beide delen een grote slinger. Vanuit het Zuiden komend is de hoofdrichting zuidoost-noordwest, maar daar versmalt de rug bij Soest en Baarn zich in oostelijke zin om vervolgens scherp naar het Westen om te buigen via de Vuurse en de heuvels ten zuiden van Hilversum tot de Hoornboeg. Vandaar richt ze zich eerst naar het Noorden en wat verder - zich verbredend - ook naar het Noordwesten. Binnen deze slinger bevinden zich, zowel in de buurt van De Bilt en Zeist, als binnen de driehoek Baarn-Hilversum-Laren, uitgestrekte, betrekkelijk weinig golvende, gebieden die nog wel boven NAP liggen, maar tevens grotendeels - zo niet geheel - met veen bedekt geweest zijn. Hilversum nu lag in de uiterste punt van dat tweede veengebied en heeft het aanvankelijk als groenland gebruikt, maar tevens daar turf gewonnen. En zo moet daar op de duur al het groenland

binnen bruikbare afstand vergraven zijn. Er moest toen omgezien worden naar andere groenlanden. Nu zullen die er wel langs de gehele westelijke rand van de hoge gronden gelegen hebben, maar vermoedelijk - het zal wel nà 1200 geworden zijn - waren die al min of meer vanuit de ontginningspunten Loosdrecht en Kortenhoef in gebruik genomen. Zo bleef alleen de noordelijker, bij het Naardermeer gelegen, strook over die nog niemandsland was.

In een tijd, dat het bestuurlijk apparaat nog uiterst beperkt was, lijkt het niet onmogelijk, dat zo'n occupatie zonder tegenstand te ontmoeten tot stand kon komen. Maar of de eenvoudige Hilversumse boeren daartoe het initiatief hebben durven nemen lijkt weinig waarschijnlijk. Dit zou men eerder verwachten van de bewoner van die woontoren, die niet alleen een ruimere blik gehad zal hebben, maar ook de weg gekend zal hebben om eventuele moeilijkheden te omzeilen. Blijft de vraag wanneer. Ongetwijfeld zal zoiets gemakkelijker hebben kunnen plaats vinden onder Eltens bewind, dan onder het Hollands-Utrechtse. Maar dan zou die woontoren er al vóór 1280 gestaan moeten hebben. Hoe dan ook, in ieder geval zal het vóór 1350 geweest zijn. Want Naarden zou zo'n occupatie van gronden in zijn onmiddellijke nabijheid stellig niet geduld hebben.

In de vorige aflevering van deze reeks is onder meer gewezen op mogelijke consequenties van het bestaan van die woontoren in Hilversum. Daaraan kan nog iets worden toegevoegd. Dat huis is blijkens een akte uit 1435 later in handen gekomen van een lid van het geslacht Nyenrode, dat tal van baljuwen van het Gooi opgeleverd heeft. Die belangrijke relatie moet het dorp wel ten goede gekomen zijn. Eén bewijs daarvan kennen wij. In 1444 heeft een ander lid van het geslacht verklaard, dat hij 'zijn' molen daar in stand zal houden ten behoeve van de bevolking (een fotocopie van de tekst staat in TVE 6 (1976) p. 6). Hij, of een voorganger van hem, had daar dus een molen

laten bouwen waardoor de Hilversumse boeren niet langer verplicht waren hun graan te Naarden te laten malen.

Dubbel jammer is het daarom, dat die akte van 1435 het laatste stuk is, waaruit het bestaan van die woontoren blijkt. In de beide belastingenquêtes van 1494 en 1514, die uitvoerige beschrijvingen bevatten van de plaatselijke toestanden, noch in de reeks zogenaamde penningkohieren uit de zestiende eeuw, die onder meer speciaal een belasting op de woningen betreffen, wordt met één woord van deze woontoren gerept. Nu is de tweede helft van de vijftiende eeuw voor het Gooi een tijd van veel oorlogsgeweld geweest. Daarbij zal die woontoren ongetwijfeld verwoest zijn en niet weer herbouwd. Dat moet voor Hilversum een ernstige slag betekend hebben. De gevolgen daarvan is het echter vermoedelijk vrij spoedig te boven gekomen, doordat destijds de Naardense lakenweverij een tijdperk van grote bloei beleefde. Blijkens genoemde belastingenquêtes is hier namelijk op groter schaal dan in andere dorpen voor die industrie in loon gesponnen en geeraard. In onze ogen mag die verdienste van weinig belang lijken, in de maatschappelijke toestanden van toen, waarin geld betrekkelijk schaars was, heeft dat tal van Hilversummers in staat gesteld zich hooilanden in Loosdrecht, Kortenhoef en Ankeveen aan te schaffen, zoals onder andere uit verschillende penningkohieren blijkt, en wat hen in staat gesteld heeft grootvee te houden.

HILVERSOMS HISTORIE NADER BEKEKEN 3

door

P.W. de Lange

De toestand omstreeks 1500

Uit vroeger tijd kennen wij voornamelijk losse feiten en moeten wij maar gissen naar het milieu

waarin deze zich hebben afgespeeld. Later werd dat anders. In het vierde kwartaal van de vijftiende eeuw heeft het Gooi veel te lijden gehad van oorlogsgeweld. De ligging op de grens van Holland, Utrecht en Gelderland, die als onafhankelijke staatjes herhaaldelijk met elkaar overhoop lagen, is oorzaak geweest, dat deze elkaar vaak op Goois gebied hebben bevochten. Waarvan de Gooiers dan de dupe werden. In 1494 respectievelijk 1514 hield het Hollandse bestuur twee belastingenquêtes (kort aangeduid als de Enqueste en de Informacie), die moesten bijdragen tot een beeld van de financiële draagkracht en die een schat van gegevens opleverden. De eerste bevat bovendien tal van verwijzingen naar de toestand van vóór die rampen 'bij dode hertoge Karel', dus in 1477. Beide teksten zijn in de vorige eeuw door Fruin uitgegeven.

Daarnaast bezitten wij een in 1502 beginnende reeks van gaderboeken van de koptiende, een specifiek Gooise soort van grondbelasting. Dit zijn jaarlijkse kohieren met, per plaats, de namen en aanslagen van alle aangeslagenen. Deze reeks, die doorloopt tot in het tweede kwart van de negentiende eeuw, berust in het Rijksarchief te Haarlem (kleine collecties no. 41).

Verder is uit het midden van de zestiende eeuw (van 1543 tot 1570) een aantal kohieren van de provinciale heffing op vast goed (land en huizen) bewaard gebleven, de z.g. penningkohieren. Zij zijn onder meer in dit verband van betekenis wegens enkele toelichtende opmerkingen. Deze berusten in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag, maar Haarlem heeft er fotokopieën van.

In het algemeen was de toestand zo, dat in 1494 alle plaatsen nog materieel en financieel gebukt gingen onder de geleden schade. Of men die in 1514 al geheel te boven gekomen was, blijft onzeker. Trouwens het was nog steeds een onzekere tijd. Enkele jaren later werden alle plaatsen opnieuw gebrandschat.

Zoals verder bekend geacht mag worden, was de stad

Naarden, de belangrijkste plaats van het Gooi. Daar legde men zich toe op het weven van wollen lakens, die - een hoge uitzondering in die tijd! - tot achter de Oostzee uitgevoerd werden. Deze industrie heeft vooral in de vijftiende eeuw gebloeid. De dorpen profiteerden daarvan mee, omdat daar in loondienst ruwe wol gesponnen en geeraard werd. Zij zullen ook leveranciers van levensbehoeften, waaronder turf, voor de stedelingen geweest zijn.

Alle bedoelde gegevens zijn afkomstig uit de sfeer van de belastingen. Ongetwijfeld zullen zij de waarheid maar tot op zekere hoogte benaderen. Er is echter niets anders. Dus wij zullen het ermede moeten doen. Enig voorbehoud blijft echter geboden. Maar nu ter zake.

In 1504/5 waren er 153 personen aangeslagen in de koptiende tot een totaal van 341 spint graan. Als wij met Dr. De Vrankrijker (Naerdinclant p. 12) aannemen, dat per morgen $2\frac{1}{2}$ spint graan geheven werd, komt dat neer op een totaal areaal bouwland in de engen van 136 morgen. Overigens is dit aantal misschien nog iets aan de lage kant. In het gaderboek treffen wij namelijk nog 16 andere namen aan, maar zonder aanslag. De betekenis daarvan is niet bekend, maar het zouden grondeigenaren kunnen zijn, die om een of andere reden van aanslag zijn vrijgesteld. Overigens blijkt genoemd totaal areaal in volgende eeuwen maar betrekkelijk weinig veranderd te zijn.

Al deze 153 aangeslagenen kunnen geen boeren geweest zijn. In de zin dan van exploitant van een volledig gemengd bedrijf. Wij weten namelijk, dat de Hilversumse boeren allen eigen land bezaten en bewerkten. Pacht kwam praktisch niet voor. En nu zijn de aanslagen van velen zo laag, dat zij onmogelijk een volslagen bedrijf uitgeoefend kunnen hebben. Dit moeten niet-agrariërs geweest zijn, die er een lapje grond bij hadden. (Geheel correct is deze term niet, want de zogenaamde keuters zijn er bij inbegrepen.) Waar de grens

tussen beide groepen gelegen kan hebben zullen wij straks zien.

Volgens de belastingenquêtes waren er in 1477 100 huizen (of liever 'haardsteden'), in 1494 74 en in 1514 90. Dit kunnen onmogelijk alle woningen geweest zijn. Het zullen de huizen geweest zijn, die vanwege hun aard en omvang voor belasting in aanmerking konden komen, ongeacht de financiële situatie van de eigenaar, de boerderijen derhalve. Kleinere woningen, zoals die van niet-agrariërs, zullen er in het algemeen niet onder begrepen zijn.

Zo gezien is er reden om het aantal boeren op 90 à 100 te stellen. Dit aantal zal in de loop van de tijden nagenoeg constant gebleven zijn, want het totale areaal bouwland veranderde nauwelijks, de landbouwmethoden evenmin. Eerst na omstreeks 1700, toen de weverij hier tot bloei kwam, zijn succesievelijk tal van boerderijen van bestemming veranderd. Op de oudste kadasterkaart van 1824 zijn de meeste ervan nog wel te herkennen aan hun langgerekte vorm, sommige waren echter tot in 8 woningen opgesplitst.

Hoe kwamen nu al die niet-agrariërs aan de kost? Daarover verstrekken de belastingenquêtes ons waardevolle inlichtingen. In die van 1514 worden eerst en in één adem genoemd: 'spitten en delven' en 'spinnen en kaarden' van wol voor de Naardense industrie. Ongetwijfeld zullen de boeren in de slappe tijd daaraan mee hebben gedaan. Maar wat betekent nu dat 'spitten en delven'? Dat kan niet slaan op het landbouwbedrijf, want dat wordt eerst later apart genoemd. Ik meen hierin te mogen herkennen de turfwinning door afgraven van het hoogveen. Dat was in overvloed aanwezig langs de westelijke randweg en werd in hoofdzaak naar Naarden vervoerd, waar de naam Turfpoortstraat er nog aan herinnert. Deze turf zal wel voornamelijk voor woningverwarming bestemd geweest zijn, en daarnaast voor industrieel gebruik. Alleen Hilversum noemt dit spitten en delven op de de eerste

plaats. Het zal hier daarom relatief belangrijker geweest zijn, dan elders. Dat geldt trouwens ook voor het spinnen en kaarden. Ook de andere dorpen vermelden, dat zowel mannen als vrouwen hierbij betrokken waren, maar alleen Hilversum merkt daarbij op, dat het armlastig geweest zou zijn ('om brood moeten gaan') als de Naardense industrie er niet geweest was. Een en ander wordt ook enigszins weerspiegeld in het aantal niet-agrariërs (aantal aangeslagenen in de koptiende min het aantal haardsteden).

Hierboven kwamen wij voor het totale areaal bouwland in de engen op 136 morgen. Dit klopt prachtig met de 137 morgen in 1562 volgens het penningkohier van dat jaar. Dat leert ons trouwens nog meer. Het totaal bestaat uit 81 morgen geestland en 56 morgen schierland. De betekenis van deze termen is niet duidelijk, maar zal wel samenhangen met de vruchtbaarheid. Bovendien zijn de gegevens van de percelen daar onderscheiden naar de ligging en wel per sector van de eng, telkens tussen twee buitenwegen of -paden.

Het aantal belastbare huizen heeft nogal gewisseld. In 1543 bedroeg het maar 6 (bij een belastbare huur(?)waarde van 2 R.gld. of meer), later (toen de grens verlaagd was tot 1 R.gld.) circa 100 tot 120. Hiermede rekening houdend meen ik het aantal boerderijen te kunnen stellen op 90 à 100. Van de 153 in de koptiende aangeslagenen zouden er dan 63 à 53 niet-agrariërs geweest zijn met aanslagen beneden 2 $\frac{1}{2}$ spint, overeenkomende met een areaal van ten minste 0,8 à 0,6 morgen. Dit lijkt heel weinig. Maar daarbij denke men mede aan 'bijverdiensten' uit turfwinning en spinwerk, die niet onmogelijk van zodanige omvang geweest zijn, dat die benaming minder toepasselijk geworden is. Trouwens de Hilversumse boeren waren destijds, vergeleken met die van de andere dorpen, maar betrekkelijk klein. Slechts enkele hielden grootvee, de overigen waren schapenboeren. Om dat grootvee 's winters te kunnen voeren was hooi

nodig, wij weten dat sommigen hooiland bezaten (of althans gebruikten) in de naburige laagveengebieden. De allergrootste boer hier was aangeslagen voor 8 spint. Dit steekt schrill af tegen de overeenkomstige cijfers van de andere plaatsen, namelijk Blaricum 13 spint, Huizen 14 spint, Laren 16½ spint en Naarden maar liefst 43½ spint (maar dat betrof het klooster Oude Naarden).

Van dat bezit van hooiland in de naburige laagveengebieden vinden wij niets in de belasting-enquêtes, evenmin trouwens als van dat in de maatlanden. Dat zal wel samenhangen met de eerder gesignaleerde aard van de stukken.

Het aantal niet-agrariërs zou in de volgende drie eeuwen voortdurend en snel stijgen, tot het circa 1700 het dubbele van het aantal boeren bereiken zou. Maar toen was hier de weverij al tot bloei gekomen.

De gegevens uit de gaderboeken van de koptiende geven ons ook een indruk van de toenmalige gewoonten op het gebied van de naamgeving van personen. Oudtijds heeft men in ons land veelal kunnen volstaan met de doopnaam en patroniem. Het gebruik van geslachtsnamen is vanuit het zuiden gaandeweg in ons land doorgedrongen, het eerst in de steden. Omstreeks 1500 is daarvan in Hilversum nog maar heel weinig te bemerken. Slechts veertien van de 153 personen is vermeld met iets, dat een geslachtsnaam zou kunnen zijn, maar misschien niets meer betekent dan de aanduiding van een ambt of beroep, een persoonlijke eigenaardigheid, de herkomst of iets dergelijks. Slechts enkelen ervan (Horst, Swart, Veerman en Vos) treffen wij later (bijvoorbeeld in de 18e eeuw) ook ter plaatse aan, maar in geen van deze gevallen in direct aanwijsbaar verband.

Summa summarum: reeds in 1500 was Hilversum volstrekt geen zuiver agrarisch dorp meer. Het was in sterke mate betrokken bij het wel en wee van de Naardense export-industrie. Toen die in de loop van de zestiende eeuw doorlopend en hard achteruit ging, moet dat

de Hilversumse bevolking voor grote problemen gesteld hebben.

HILVERSOMS HISTORIE NADER BEKEKEN 4

door

P.W. de Lange

Nog eens over die woontoren

In no.1 van deze reeks heb ik er op gewezen dat er in de veertiende en vijftiende eeuw hier een woontoren heeft gestaan, en kort geschetst wat dat betekend kan hebben voor de plaatselijke gemeenschap. Intussen vond ik aanleiding om nog eens op deze aanwezigheid terug te komen. Ik wil daarom beginnen de feitelijke gegevens ter zake te geven.

Op 30 juni 1369 werd Heynric van Snellenberg, een Utrechts edelman, door de graaf van Holland beleend met een "toern ende husinghe" in Gooiland. Op 13 september 1385 werd Heynrics dochter, Peynse van Snellenberg, beleend met de "toorne, husinghe ende die hofstede" in Gooiland te Hilversum. En tenslotte werd op 30 januari 1435 de belening van een "toerne ende husinge mitter hofstede" in Gooiland van Splinter van Nyenrode verlengd.

Dit is alles wat wij weten. Hoe het leengoed overgegaan is van de Snellenbergs op de Nyenrodes blijft duister; evenals wat er na 1435 met het gebouw gebeurd is. Vermoedelijk is het in de roerige tijden van toen verwoest en niet meer herbouwd. Verder mogen wij aannemen dat het in ieder geval in 1477 ("bij dode hertoge Karel") niet meer bestond. En de Enquete van 1494, waarin bij herhaling naar de toestand van toen verwezen wordt, zou de verdwijning ervan stellig vermeld zijn. Het zag er dus naar uit dat er in het geheel geen verdere sporen van het bestaan van die woontoren zouden zijn overgebleven. Inmiddels ben ik daar anders over gaan denken. Die sporen liggen op het gebied van de persoonsnamen in de zestiende eeuw.

Uit de gaderboeken van de koptienden heb ik indertijd voor de jaren 1504/5, 1537, 1566 en 1593 alle namen van de aangeslagenen genoteerd. Daaronder bevinden zich enkele geslachtsnamen, die men in een dorp als Hilversum in die tijd volstrekt niet zou verwachten, namelijk: Kassenaar, Kellener en Valkenaar.

Met de uitgangen -naar en -ner vertonen zij een gemeenschappelijke vorm, die elders in het materiaal niet voorkomt. Van deze drie is de laatste het meest sprekend. Ik meen te mogen aannemen dat, in de tijd dat sommigen achternamen gingen gebruiken, een afstamming van een valkenier deze naam toen heeft aangenomen. Ook de naam Kellener lijkt vrij duidelijk. Deze zal slaan op de keldermeester, die de wijnkelder beheerde. Wij komen daarmee op slag in de sfeer van het personeel van de bewoner van die woontoren. Wat meer moeite gaf mij de naam Kassenaar, tot iemand mijn aandacht vestigde op de verwantschap tussen het Nederlandse 'ka-' en het Franse 'cha-' (kasteel - château, Karel - Charles, e.d.). Passen wij deze analogie toe op kas- / chas-, dan komen wij op het woord chasse, de jacht en zou deze Kassenaar de jagermeester of wel de jachtopziener kunnen zijn geweest. Dat de adel destijds relaties met Frankrijk onderhield, is zeker.

Hebben wij eenmaal deze stap gedaan, dan worden ook ogenschijnlijk eenvoudige namen in dit verband van belang, omdat het weinig waarschijnlijk lijkt dat de beroepen waarop ze betrekking hebben, destijds nog in Hilversum zouden voorkomen. Ik noem: Boogaart, of Boomgaard, de tuinman; Brouwer, nu voor ons doodgewoon maar destijds niet op een dorp, tenzij in dienst van een heer; Snijders, de kleermaker en Veerman, wellicht de postiljon?

(wordt vervolgd)